

Performativa motsägelser – vad är det för konstigheter?

Ingvar Johansson

Såvitt jag vet lär man inte på någon svensk filosofinstitution ut något om begreppet ”performativ motsägelse”. Inte heller på svenska Wikipedia kan man finna en förklaring av begreppet; engelska Wikipedia har dock en mycket kortfattad sådan (dvs. av *performative contradiction*). Jag vill därför i den här uppsatsen säga några ord om begreppet och dess korta historia, och börjar med det senare.¹

1. Begreppets historia

Begreppet ”performativ motsägelse” blev på 1980- och 1990-talen ett ganska känt begrepp i vissa delar av västerländsk filosofi och samhällsvetenskap. Mest tack vare den mycket berömde tyske filosofen Jürgen Habermas, som trots sin betoning av vikten av kommunikativt konsensusetablerande inte är någon kunskapsrelativist. Han gick bland annat med hjälp av begreppet om performativa motsägelser till generalangrepp på den tidens postmodernistiska och poststrukturalistiska kunskapsnihilister. Han menade att de gjorde sig skyldiga till performativa motsägelser i det att de använde enskilda förnuftiga argumentationsslingor för att visa att allt tal om något förnuftigt är illusoriskt. Eller med andra ord: Med förnuftiga argument ansåg de sig kunna visa att förnuftet inte existerar. Beskrivningen ”Förnuftet säger att förnuftet inte existerar” har samma struktur som beskrivningen av den paradigmatiske performativa motsägelsen ”Hen säger att hen saknar språkförmåga” (se avsnitt 2).

Ungefär samma sak hävdade vid denna tid också en annan tysk filosof (och nära vän till Habermas), Karl-Otto Apel (d. 2017). Mellan dem finns dock en skillnad som är värd att ha i minnet. Apel är så att säga fundamentalist (i egen terminologi: transcendentalpragmatist) och anser att den som begår en performativ motsägelse bevisligen har påstått något felaktigt, medan Habermas ser förekomsten av en performativ

1. Jag har tidigare skrivit om performativa motsägelser i avsnitt 3 i uppsatsen ”Performatives and Antiperformatives” (2003) och i kap. 3 i boken *Den fria viljan och evolutionen* (2022).

motsägelse hos en tänkare som skäl för att undersöka om något är fel någonstans i tänkarens övergripande filosofi, dvs. ser performativa motsägelser som ett heuristiskt hjälpmedel. Diskussionen kring Habermas åsikter har fortsatt till dags dato, om än sedan länge med kraftigt förminskad styrka.

Habermas säger sig ha hämtat begreppet performativ motsägelse från Apel, och denne säger sig ha hämtat det från den finländske filosofen Jaakko Hintikka (d. 2015) som jag återkommer till i avsnitt 4.

2. Paradigmatiska performativa motsägelser

När man talar om logiska motsägelser, så är upphovspersonen till det motsägelsefulla påståendet alltid bortabstraherad. Den utpekade logiska motsägelsen ska finnas i påståendets interna semantisk-syntaktiska struktur. Ska man förstå vad en performativ motsägelse är, får man där-
emot absolut inte slentrianmässigt abstrahera bort den till påståendet externa upphovspersonen. Hela den semantisk-pragmatiska strukturen måste tas med.

Tydligast visar sig performativa motsägelser i vissa fall där två personer talar med varandra ansikte mot ansikte. Antag att den ene säger ”Jag saknar talförmåga”. Den andre får då höra ett påstående vars förmenta sanning motsägs av existensen av själva det yttrande i vilket påståendet har framförts. Det är en paradigmatisk performativ motsägelse.

Performativa motsägelser ska inte förväxlas med kommunikation som rymmer s.k. dubbla budskap. I dessa påstås en sak i ett yttrande (t.ex. ”Vad trevligt att se dig!”) medan motsatsen visas i kroppsspråket (t.ex. ett mycket avståndstagande kroppsligt beteende). Kroppsspråket och påståendet är här klart åtskilda på ett sätt som yttrandet och påståendet i en performativ motsägelse inte är. I en paradigmatisk performativ motsägelse får påståendet sin rumstidsliga exemplifiering av just yttrandet.

Men det är inte bara yttranden som kan innehålla performativa motsägelser. Antag att två barn roar sig med att kommunicera via skrivna lappar som de räcker till varandra över bordet de sitter vid. Skriver då den ena ”Jag har förlorat skrivförmågan”, så uppstår en performativ motsägelse. Det som påstås på lappen motsägs av den handlingssekvens som mottagaren av lappen såg avsändaren utföra.

Samma sak kan också uppstå mellan två personer som inte direkt hör eller ser varandra. Det räcker med att de i tysthet tar för givet saker

om den andre. Antag att två rumsligt åtskilda personer sitter och chattar med varandra via sina datorer. Om den ena då plötsligt skriver "Jag har förlorat skrivförmågan", så uppstår för den andra en performativ motsägelser. Försåvitt förstås hen inte misstänker att det är fråga om ett skämt.

Här är två andra exempel på performativt motsägelsefulla yttranden: "Jag är död" och "*I have forgotten all, really all, my English*" ("Jag har glömt all, verkligen all, min engelska"). Exemplet jag använt mig av är utsagor gjorda i första person, och det är ingen tillfällighet. Görs de om till utsagor om en annan person än den talande, så försvinner motsägelsefullheten. Följande påståenden är påståenden vars sanningshalt kan avgöras empiriskt med talaren bortabstraherad: "Hen saknar talförmåga", "Hen har förlorat skrivförmågan", "Hen är död" och "*She has forgotten all, really all, her English*" ("Hon har glömt all, verkligen all, sin engelska").

Det absurda i performativa motsägelser blir ofta tydligt om man ur ett betraktarperspektiv beskriver den situation i vilken den performativa motsägelsen visar upp sig. Här är några exempel: "Hen säger att hen saknar talförmåga", "Hen säger att hen är död" och "Hen säger på engelska att hen har glömt bort precis all sin engelska".

Exemplen ovan är utan djupare filosofiskt intresse, även om de är av visst semantiskt-pragmatiskt intresse. Men också filosofiska positioner framförs ibland utan att de som framför dem anser sig behöva diskutera huruvida deras skrifter och/eller muntliga framföranden innehåller eller leder till performativa motsägelser. Men då rör det sig vanligtvis inte, som i de paradigmatiska fallen, om att den performativa motsägelsen visar upp sig i *ett enskilt yttrande*, utan att den visar upp sig genom karaktären hos en serie yttranden eller genom mer än enbart tal- eller skrivhandlingar. Jag kallar denna typ av performativa motsägelser för yttrandeöverskridande.

3. Yttrandeöverskridande performativa motsägelser

Jag ska ge tre exempel på yttrandeöverskridande performativa motsägelser. Jag har i modern filosofi stött på alla tre: (a) ett totalförnekande av all vanlig personlig identitet, (b) ett totalförnekande av all kunskap om den externa verkligheten och (c) ett totalförnekande av all viljefrihet. För pedagogikens skull riktar jag mig nu direkt till dig läsare.

(a) Antag att du diskuterar med en filosof som intensivt hävdar att några "jag" förutom en mycket kort tid existerande "jag" inte existerar. Allt som finns är tillfälligt existerande distinkta på varandra följande

mentala tillstånd. Under den korta tid ni diskuterar frambringar då filosofen i diskussionen inga performativa motsägelser. Men anta vidare att du får reda på att hen alltid är angelägen om att få sitt namn på allt hen skriver och att inkassera royalté för sina publicerade böcker. Liksom att hen är mycket intresserad av hur brottslingar bör bestraffas, dvs. av vilka framtida konsekvenser en persons brottsliga handlingar bör få. Då finns för dig två tolkningsmöjligheter. Antingen säger du dig att filosofen inte noterar att hen i sitt vardagsliv gör handlingar som för sin meningsfullhet förutsätter en viss bestående personlig identitet hos författare och brottslingar, alltså att hen inte noterar sina yttrandeöverskridande performativa motsägelser. Eller så säger du dig att filosofen trots sitt intensiva diskussionsengagemang aldrig avsett att påverka några traditionella vardagshandlingar. Själv har jag i sådana situationer oftast hållit det förstnämnda alternativet för troligast.

(b) Antag att du diskuterar med en filosof som intensivt hävdar att empirisk kunskap över huvud taget inte existerar. Allt som finns är människors tillfälligt existerande trosuppfattningar. Under den korta tid ni diskuterar frambringar då hen i diskussionen inga performativa motsägelser. Men anta vidare att du får reda på att hen alltid före medicinska undersökningar försöker få reda på saker om läkarens utbildning och förmodade kompetens. Då finns för dig två tolkningsmöjligheter. Antingen säger du dig att filosofen inte noterar att hen i sitt vardagsliv gör handlingar som tycks förutsätta att hen tror att medicinsk kunskap finns, alltså inte noterar sin yttrandeöverskridande performativa motsägelser. Eller så säger du dig att filosofen trots sitt intensiva diskussionsengagemang aldrig avsett att påverka någons vardagshandlingar. Själv har jag i sådana situationer oftast hållit det förstnämnda alternativet för troligast.

(c) Antag att du diskuterar med en filosof som mot dig intensivt argumenterar för att viljan inte är fri. Hen hävdar att allt som sker och händer, såväl det vi kallar händelser som det vi kallar handlingar, sker i överensstämmelse med deterministiska eller indeterministiska (sanolikhetsmässiga) lagbundenheter av något slag. Men anta vidare att du får reda på att filosofen du diskuterar med verkligen vill att du frivilligt genom hens argumentation ska överge din uppfattning att vi ibland har en liten bit fri vilja. Att t. ex. försöka muta dig eller att genom hypnos få dig att byta åsikt vore för filosofen horribelt och något fullständigt främmande. Då finns för dig då två tolkningsmöjligheter. Antingen säger du dig att filosofen inte noterar att hen vill få dig att – oberoende av de lagbundenheter som hen anser styr världen – vilja byta åsikt, och alltså

utan att märka det visar upp en yttrandeöverskridande performativ motsägelse. Man kan ur ett betraktarperspektiv säga att hen argumenterar för att argumentation i vanlig mening är en chimär. Eller så säger du dig att filosofen trots sitt intensiva diskussionsengagemang aldrig på allvar avsett att försöka få dig att frivilligt byta åsikt. Själv har jag i sådana situationer oftast hållit det förstnämnda alternativet för troligast.

4. Ensamtänkares performativa motsägelser

Performativa motsägelser kan bara uppstå i kommunikativa situationer där ett påstående görs i första person. Vanligtvis involverar sådana situationer flera personer, men som bekant kan en person också prata och diskutera med sig själv (även om det är ovanligt att man då säger att hen kommunicerar med sig själv). Och också för sådana ensamtänkare kan performativa motsägelser uppstå, eftersom tänkaren då ofta rör sig fram och tillbaka mellan ett förstapersonsperspektiv och ett betraktarperspektiv på sitt eget förstapersonsperspektiv. Jag tar dig, läsare, som exempel.

Antag att du börjat fundera över vad du kan tvivla på. Du tänker på det ena påhittade påståendet efter det andra och frågar dig själv om du kan tvivla på påståendet i fråga, dvs. frågar dig om du åtminstone tillfälligtvis kan betrakta påståendet som falskt trots att du kanske egentligen anser att det är sant. Enkla empiriska påståenden och naturlagar ger dig inga större problem, och logiska och matematiska sanningar klarar du av att tvivla på med hjälp av (om än långsökta) antaganden om hur möjligtvis din hjärna kan ha lurat dig. Men så, i ett av ögonblicken du försöker tvivla på allt, kommer du att tänka på påståendet "Just nu existerar åtminstone en del av mig, mitt tvivel-tänkande". Klarar du av att tvivla på detta? Påståendet är visserligen ingen logisk sanning. Den logiska formen är densamma som i "Just nu existerar åtminstone en del av X, X:s tvivel-tänkande", vilket inte är en logisk sanning. Men om jag vore i din situation, så skulle jag ändå inte kunna tvivla på påståendet. Håller du med mig, så kan du som jag fråga dig om det är möjligt att karakterisera denna tvivel-omöjlighet.

Mitt svar är att det är möjligt. Du har i ditt (och jag i mitt) ensamma tänkande stött på en performativ motsägelse. Innehållet i påståendet du begrundar motsägs av själva den tankeakt (det tysta yttrande) genom vilket påståendet kommit in i din föreställningsvärld. Ur mitt betraktarperspektiv kan jag beskriva dig så här: "Du försöker för tillfället tvivla på att du för tillfället tvivlar". Och det tycks mig vara en absurd ansträng-

ning. Och du kan för övrigt själv i efterhand, när du betraktar vad du tidigare i tysthet yttrat, komma till samma slutsats.

De läsare som är väl bekanta med Descartes' berömda sentens "Jag tänker, alltså existerar jag" ("*Cogito, ergo sum*") har förmodligen redan fått associationer till denna. Och det är ingen tillfällighet. Jag anser att Descartes' sentens (en aning modifierad), trots användandet av ordet "alltså", inte bäst förstås som en slutledning från premissen "jag tänker" till slutsatsen "jag existerar", utan som en insikt om att *betvivlandet* av påståendet "Just nu existerar åtminstone en del av mig, mitt tvivel-tänkande" utgör en performativ motsägelse. Och att därför påståendet "Nu tänker/tvivlar jag, alltså existerar nu en viss del av mig" måste i tanke-ögonblicket betraktas som otvivelaktigt sant.

Det jag sagt här i avsnitt 4 är inte enbart min egen skapelse. Den går i allt väsentligt – men dit hör inte terminologin – tillbaka till Hintikkas uppsats "Cogito, Ergo Sum: Inference or Performance?" (1962).

5. Slutord

Precis som en del filosofiska frågor kan resas i relation till begreppet om logiska motsägelser, så kan naturligtvis en del filosofiska frågor resas i relation till begreppet om performativa motsägelser. Men där sådana utgör en vit fläck på den filosofiska kartan är det logiskt omöjligt att ens börja diskutera dem.²

Litteratur

- Apel, Karl-Otto. 1975. "The Problem of Philosophical Fundamental-Grounding in Light of a Transcendental Pragmatic of Language". *Man and World* 8, nr 3, s. 239–75.
- Habermas, Jürgen. 1990. *Moral Consciousness and Communicative Action*. Cambridge, Mass.: The MIT Press.
- Hintikka, Jaakko. 1962. "Cogito, Ergo Sum: Inference or Performance?" *The Philosophical Review* 71, nr 1, s. 3–32.
- Johansson, Ingvar. 2003. "Performatives and Antiperformatives". *Linguistics and Philosophy* 26, nr 6, s. 661–702.
- Johansson, Ingvar. 2022. *Den fria viljan och evolutionen*. Göteborg: Daidalos.
- Wikipedia. 2025. "Performative contradiction". Senast redigerad 10 december 2024. https://en.wikipedia.org/wiki/Performative_contradiction

2. Jag vill tacka Christer Svennerlind och FT:s redaktörer för hjälp vid finputsningen av uppsatsen.